

MANÇULARIN İLK DOĞU TÜRKİSTAN İSTİLÂSI

Feyzullah UYGUR*

Öz

XVII. yüzyılın ilk yarısında Tanrı Dağlarının kuzeyinde İli merkezli Cungarya Hanlığı kurulurken, güneyinde ise Ak Dağlılar ve Kara Dağlılar olmak üzere iki Hocalar güruhu birbirine karşı kıyasıya mücadele ediyordu. Yarkent Hanı İsmail Han tarafından saf dışı bırakılan Ak Dağlıların dinî lideri Apak Hoca'nın yardım talep etmesi üzerine Cungarların, 'Küçük Buhara' olarak da bilenen Kaşgar'ı ele geçirmelerinin yolu açıldı. Bu sırada önce Kumul'u ardından da Turfan'ı Cungarların elinden almayı başaran Mançular da, Doğu Türkistan'ın doğusunda varlık göstermeye başladılar. 1755 yılında Cungarya'yı ele geçiren Mançular, Cungarların izledikleri politikayı uygulayarak Tanrı Dağlarının güneyine doğru hareket etme kararı aldılar ve 1759 yılında Doğu Türkistan'ın ilk istilâsını gerçekleştirdiler. Aralarındaki bitmek bilmeyen cîdâl ve kavgalar Hocaları, vatanlarını istilâyâ başlayan Cungarlara ve de Mançulara karşı birlikte karşı koymaktan alıkoydu.

Anahtar Kelimeler: Ak Dağlılar, Kara Dağlılar, Apak Hoca, Cungarlar, Han Hoca Kardeşler, Doğu Türkistan.

Abstract

THE FIRST MANCHU INVATION OF EAST TURKESTAN

In the first half of the 17th century, the Dzungar Khanate based on İli was founded in the north of the Tian Shan Mountains. Meanwhile, there was a struggle between two factions of Khojas, called the White Mountain and the Black Mountain, in the south of the Tian Shan Mountains. White Mountain's religious leader Afaq Khoja was defeated by Yarkent Khanate's ruler İsmail Khan inviting the Dzungars for help, which also opened the door for the Dzungars to seize Kashgar, known as "Second Bukhara." In the meantime, the Manchus gained control over Kumul and Turfan after a long struggle with the Dzungars in the eastern part of East Turkestan. In 1775, the Manchus took control of the Dzungaria and decided to follow the Dzungars' policy to occupy the south of the Tian Shan Mountains. In 1759, the Manchus invaded East Turkestan. Because of the endless struggle between the factions of Khojas, they were unable to stand against the Dzungars and Manchus. In accordance, their homeland was invaded.

Key Words: White Mountain faction, Black Mountain faction, Afaq Khoja, Dzungars, Han Khoja brothers, East Turkestan.

---

* Okt. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü; feyzullah.uygur@istanbul.edu.tr.

Tarih 1635 yılını gösterirken, Doğu Türkistan'ı coğrafi olarak ikiye ayıran Tanrı Dağlarının kuzeyinde Cungarya Havzasında (Altay Dağlarının güneyi ve Gobi Çölünün batısı) İli merkezli Cungar Hanlığı (Oyrat Devleti) kuruldu ve Moğolların batı kolu olarak kabul edilen Oyratların¹ Çoros kabilesinden olan Batur Huntaiji tahta geçti. Güçlü bir siyasi hâkimiyeti oturtmayı başaran Cungarlar, kendi nüfuz ve tesir sahasını Sibirya'nın güney ve batı kısımlarına, Moğolistan'ın güneyine, Türkistan topraklarına, hatta Tibet ve Qing-hai'a kadar genişlettiler. 1680 yılında ise Kumul ve Turfan'ı ele geçirdiler. 1644 yılında Çin Seddinin dışından Çin'e Pekin'e kadar gelerek İmparatorluk kurmayı başaran Mançular, 1720 yılından itibaren Doğu Türkistan'ın doğusunda sahneye çıkmaya başladılar. Önce Kumul'u ardından da kendileri için yepyeni bir coğrafya olan Turfan'ı Cungarların elinden aldılar.

O sıralar Tanrı Dağlarının güneyinde Tarım Havzasında Yarkent'i merkez eden Yarkent Hanlığı'nda Hocalar mücadelesi iyice kızışmıştı. Hocalar güruhu Yarkent merkezli Kara Dağlılar ve Kaşgar merkezli Ak Dağlılar olmak üzere iki cepheye ayrıldı. Ekonomik ve sosyo-politik konumları giderek güç kazanmaya başladı. Sadece dinî yönden söz sahibi olmaları kâfi gelmedi. Yönetim üzerindeki etkilerinin artmasıyla beraber, siyasi cihetten söz sahibi olma hevesleri de oldukça kabardı. Güçleri arttıkça birbirlerine karşı adeta hasım oldular. Neticede muhasım iki kampın ortaya çıkması kaçınılmaz oldu. Artık neredeyse sonu hiç gelmek bilmeyen taht kavgaları ve iç çekişmeler neticesinde Hocalar, sadece Yarkent Hanlığı'nın sonunun gelmesine zemin hazırlamakla da kalmadıkları gibi, Cungar Hanlığı ve Mançuların istilâsına karşı tek bir güç olarak mücadele etmeyi de başaramadılar².

Cidâl ve kavgaların galibi Kara Dağlılar oldu. Yarkent Hanlığı'nın başında olan İsmail Han (1670-1678), Kara Dağlıları destekledi. Ak Dağlıların gücünü tamamen kırmak istedi ve bunun için pek çok teşebbüste bulundu. 1677 yılında Ak Dağlıların dinî lideri Apak Hoca'yı Kaşgar'dan kovdu. Ülkeyi terk etmek zorun-

¹ Moğolların batı kolu olan Oyratlar; Hoşut (和硕特), Çoros (绰罗斯), Dörbet (杜尔伯特) ve Torgut (土尔扈特)'tan ibaret dört kabileden oluşur. Konar-göçer olarak yaşadıkları coğrafya ise Tanrı Dağlarının kuzeyi, Altay Dağlarının güneyi ve Gobi Çölünün batısıdır. Zeng Wen-wu (曾问吾), *Zhong-guo Jing-ying Xiyu-shi* (中国经营西域史), Shang-hai Shang-wu Yinshu-guan, Shang-hai 1936, s. 240-241.

² Paizula Wusiman, *A. N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 105. Ablat Khodjaev-Kamil Khodjaev, "Chi'ng Çini'nin Zungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali", çev. Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XVIII, Ankara 2002, s. 688.

da kalan Apak Hoca, önce Keşmir'e oradan da Tibet'e geçerek Dalay Lama'dan yardım talep etti. Çok iyi karşılayan Dalay Lama, Tibet'ten Kaşgar'a asker göndermenin zor olduğunu söyleyerek, bir mektup ile Apak Hoca'yı 1676 yılında tahta oturan Cungar Hanı Galdan Boşgot Han'a gönderdi. Apak Hoca'nın kendi ayağına kadar gelmesi, Galdan için kaçınılmaz bir fırsattı. 'Küçük Buhara' olarak da bilinen Kaşgar'ı ele geçirmek için hareket etmede gecikmedi.

Galdan Boşgot Han süvari birliğine komuta ederek 1678 yılında Kaşgar topraklarına ayak bastı. Babak Sultan Kaşgar'da öldürüldü. Yarkent'te İsmail Han tüm gücüyle karşı koydu; fakat Galdan'a karşı fazla dayanamadı. Galdan çok güçlü bir mukavemet ile karşılaşmadan Kaşgar ve Yarkent'i zapt etti. İsmail Han'ı aile fertleri ile beraber esir aldı ve beraberinde İli'ye götürdü. Apak Hoca'yı ise Cungar Hanı vekili ve vali olarak atadı. Yarkent ve Kaşgar'ı Apak Hoca'ya bıraktı. Cungar Hanlığı'na her yıl sabit miktartlı vergiler gönderildi. Apak Hoca ise Kara Dağlılar tarafından hain ilan edildi. Böylelikle Yarkent Hanlığı yıkıldı ve yerine ise neredeyse Cungarlara bağlı Hocalar hâkimiyeti kuruldu.

1678 yılında Ak Dağlıların dinî lideri Apak Hoca'nın tahta oturmasıyla beraber Hocalar devri (1678-1759) başlamış oldu. Fakat Dalai Lama'dan yardım talep ederek Cungarların hâkimiyeti altına girmesinden dolayı Apak Hoca'ya karşı halkın olumsuz tepkileri de gün geçtikçe artmaya başladı. Apak Hoca, son Yarkent Hanı İsmail Han'ın kardeşi Muhammed Emin'i Han ilan ederek vaziyeti düzeltmek istedi. O günlerde Cungarya'da vuku bulan iç kargaşayı fırsat bilen Muhammed Emin Han, saldırı düzenleyerek otuz bine yakın Cungarı esir aldı ve bir nebze de olsa Cungarları bölgeden uzaklaştırdı; fakat kısa bir süre sonra Muhammed Emin Han öldürüldü. Cungarlara dayanan Apak Hoca, 1693'te ölümüne kadar hâkimiyetine devam etti³.

Apak Hoca'nın ölümü iç çekişmelerin fitilini ateşledi. Şiddet ve çatışma eylemlerini de beraberinde getirdi. 1693 yılında Apak Hoca'nın karısı Hanım Pa-dişah⁴, oğlu Mehdi'yi tahta oturtmak istedi ve Apak Hoca'nın diğer hanımından

³ Muhammed Sadık Kâşgarî, *Tezkire-i Azizan*, haz. Necat Muhlis, Şemsettin Emet, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988, s. 48-51; Mehmed Âtîf, *Kaşgar Tarihi (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi)*, haz. İsmail, Vehbi, Cahit, Eysi Yayınları, Kırıkkale 1999, s. 135; Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 31; Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 16-17; Wusiman, *a.g.t.*, s. 106-107; D. A. İsiev, *Yedi Şehir Uygur Devleti*, İzdatelstvo Nauka, Almatı 1990, s. 5; Zeng, *a.g.e.*, s. 242; İlya Yakovleviç Zlatkin (Илья Яковлевич Златкин), *Cungar Hanlığı Tarihi*, çev. Ma Man-li (马曼丽), Shang-wu Yinshu-guan, Bei-jing 1980, s. 250-251.

⁴ Hayit ise 'Hanım Paşa' olarak vermiştir. *a.g.e.*, s. 17.

olan oğlu Yahya Han'ı suikastla öldürdü. Bu hadise Apak Hoca'nın ölümünden altı ay sonra gerçekleşti. Diğer iki oğlunu da öldürttü. Bundan dolayı Hanım Padişah'a 'Cellat Hanım' ismi verildi. Kaşgar'ın Hakimi Seyyid Beg kılıçtan geçirilerek yerine Molla Saki getirildi. Hanım Padişah, Yahya Hoca'nın ölümünden altı ay sonra öldürüldü. Kara Dağlılar vaziyetten istifade etmek istediler ve hemen İsmail Han'ın kardeşi Akbaş'ı Yarkent'te alenen Han ilan ettiler. Bine yakın kişi katledildi. Akbaş, Danial Hoca'yı Hocent'ten Yarkent'e geri çağırdı. Uzun zaman geçmeden Yarkent'te tahta oturdu. Ak Dağlılar ise Kaşgar'da Ahmed Hoca'yı başa getirdiler. İki süluk karşılıklı kanlı çatışmayı artık göze almışlardı. Bu ayrılık evvela Cungar, ardından ise Mançu istilâlarının başlıca sebebi olacaktı.

1697 yılında Cungar Hanı Galdan Boşgot Han öldü. Onun yerine geçen Tsevang Rabdan (1697-1727) fırsatı ganimet bilerek, çok sayıda asker ile beraber Yarkent'e geldi. Ne var ki Danial Hoca savaşmak yerine Cungarlara inkıyad etti. Cungarlar, Danial Hoca'yı da yanlarına alarak Kaşgar'a geldiler. Ak Dağlıların Kaşgar'da başa getirdikleri Ahmed Hoca, Cungar Hanı Tsevang Rabdan'a karşı koyamadı. Birkaç gün sonra Kaşgar, Cungarların eline geçti. Ahmed Hoca'yı öldürmek istediler. Danial Hoca, Cungarlara: "Eğer sizlere Müslüman diyarı gerek ise, zinhar Müslüman Hocaları öldürmeyiniz; zira onlar Hz. Peygamberin soyundan gelen kimselerdir. Müslümanlar onların katledilmelerine rıza göstermezler. Kadın ve çocuk demeden herkes sizlerle savaşarak ölmeye hazırdirler" diyerek Ahmed Hoca'nın öldürülmesine mâni oldu. Cungarlar 1720 yılında kendilerine yardım eden Danial Hoca'yı Kaşgar'da tahta oturttu⁵. Ahmed Hoca ve onun çok sayıda yandaşları, aileleri ile birlikte İli'ye gönderildi. Danial Hoca, valileri kendisi atarken; devletin bütün gelirlerini tamamen bizzat tasarruf etti. Cungarlar müdahale etmediler. Ta ki Danial Hoca ölünceye kadar seyretmekle yetindiler⁶.

Bu meyanda Cungar Hanı Tsevang Rabdan'ın ölümünün ardından, Cungarların başına Galdantseren (1727-1745) geçti. Cungarlar artık gittikçe güç kaybetmeye başlamışlardı. 1753 yılında Danial Hoca ölünce, Tarım Havzası'nda kendilerine karşı birlik olarak tek bir güç oluşmasından endişe etmeye başlayan Cungarların ilk icraatı Hocaların gücünü zayıf düşürmek oldu. Cungar Hanı Galdantseren, Danial Hoca'nın mahdumlarından Yarkent'e büyük oğlu Cihan Hoca'yı, Kaşgar'a ikinci oğlu Yusuf Hoca'yı, Aksu'ya üçüncü oğlu Eyüp Hoca'yı ve Hotan'a ise en küçük oğlu Abdullah Hoca'yı vali tayin etti. Kara Dağlıların

⁵ Kâşgarî'nin verdiği bilgilere göre Cungarlar, Danial Hoca'yı beraberlerinde İli'ye götürdüler. *a.g.e.*, s. 70.

⁶ Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 61-70; Hayit, *a.g.e.*, s. 16-17; Âtıf, *a.g.e.*, s. 138-139.

ezelî rakibi olan Ak Dağlıların dinî lideri Hoca Ahmed'in oğullarından Han Hoca ile Burhaneddin Hoca'yı İli'ye götürerek bir nevi nezarete aldılar. Durmaksızın vuku bulan isyanalar karşısında Cungarlar, Kaşgar'ı idare etmekte zorlandılar. Her yıl düzenli olarak vergi göndermelerine karşılık, yönetimi Kara Dağlı Hocaların mümessili olan Danial Hoca ailesine bıraktılar. Bu durum 1755 yılına kadar devam etti⁷.

Yıllardır devam eden taht kavgaları Cungar Hanlığı'nı zayıf düşürmüştü. Bu durum 1745 yılında Cungar Hanı Galdantseren'in ölümüyle birlikte daha da açık hale geldi. 1749 yılında Lamadroj Cungar Hanı oldu; fakat Amarsana ile Davaatsi isyan bayrağını çektiler. Amarsana askerleri ile beraber sarayı ele geçirmeyi başardı, Lamadroj öldürüldü. Davaatsi tahta oturduktan sonra daha evvelden verdiği sözü tutmayarak Amarsana'ya gereken değeri göstermedi. Vaziyetten oldukça rahatsız olan Amarsana bütün çabalarına rağmen sonuç alamayınca, Mançuların yardımıyla Davaatsi'yi tahttan indirmek istedi. 1754 yılında Amarsana, Mançu İmparatoru Qian-long (乾隆 1735-1795) tarafından Re-he'da (热河) kabul edildi. Fırsat artık Mançuların ayaklarına kadar gelmişti. Amarsana'nın verdiği bilgiler Mançular için hayati önem taşıyordu. Qian-long, Amarsana'dan edindiği malumatlardan istifade ederek Cungarya'yı ele geçirmek istedi. İlk önce Cungarların birliğini ve bütünlüğünü bozmak gayesiyle, onları dörde bölmeyi düşündü⁸.

Mançular, Cungarya'ya iki koldan saldırmayı planladılar. Evvela İli'yi zapt edeceklerdi. Askeri hazırlıklara hız kesmeden devam ettiler. Cungarların umumi vaziyeti, askeri gücü ve stratejik mevzileri hakkında malumat edindiler. Davaatsi Han'a muhalif güçlerle irtibat kurdular. Son zamanlarda Oyratlara karşı pek çok mağlubiyet veren Mançular, bu sefer nihai bir sonuç almaya niyetli idiler. Mançu, Moğol ve Çinli askerlerden müteşekkil büyük bir ordu oluşturan Mançu İmparatorluğu üç tümen askeri Altay'a, iki tümen askeri ise Barköl'e göndermeye karar verdi⁹. 1754 yılının sonlarına doğru bütün hazırlıklar tamamlandı¹⁰.

⁷ Ablat - Kamil, a.g.m., s. 694; Wusiman, a.g.t., s. 108; Ji Xian-lin (季羨林), *Weiwuer Shi-lüe* (维吾尔史略), Dong-fang Shu-she, Jinan 1952, s. 25; Âtîf, a.g.e., s. 145.

⁸ Zeng, a.g.e., s. 250; Kâşgarî, a.g.e., s. 202-203; Kalan, a.g.e., s. 95-102; Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg (Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar)*, Wm. H. Allen & Co., London 1878, s. 45-46.

⁹ Zlatkin'in verdiği bilgilere göre, Mançuların İli'ye gönderdiği asker sayısı ise iki yüz bine yakın idi. a.g.e., s. 417.

¹⁰ Kalan, a.g.e., s. 102.

Yapılan plana göre Şubat 1755'te Mançu ordusu iki cenahtan İli'ye doğru yola çıktı. Kuzey yolu ordusu (北路军) komutanlığı General Ban-di (班第)'ye verildi; Amarsana ise muavin general rütbesiyle Ulustay'dan yola çıktı. Ulungur Nehri, Çingil Nehri ve Elen Gölü'nden geçerek Börtala Nehri Vadisi'ne doğru ilerledi. Batı yolu ordusu (西路军) komutanlığı Shan-xi ve Gan-su Genel Valisi (总督¹¹) General Yong-chang (永常)'a verilirken, Sa Lai-er (萨赖尔) ise muavin general rütbesiyle Barköl-Urumçi yolundan hareket etti. O da her iki ordunun buluşma noktası olan Börtala Nehri Vadisi'ne doğru ilerledi. Yanlarına iki ay yetecek kadar erzak aldılar. Amarsana ile Sa Lai-er ayrı ayrı üç biner asker ile beraber Davaatsi'ye karşı savaşmak üzere öncü birlik olarak gönderildiler¹².

Mançuların kuzey ve batı yol orduları Mayıs'ta Börtala'da buluştular. Herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan binlerce kilometre ilerlediler. O kadar ki, Cungarlar sınıra bile asker konuşlandırmamışlardı. 5 Mayıs'ta İli'ye vardılar. Cungar Hanı Davaatsi Mançulara karşı savaşmadı, bilakis askerleri ile beraber geri çekilmeyi tercih etti. Yine de Mançular yedi bine yakın Cungar askerini esir aldı. Davaatsi az sayıda asker ile beraber kaçmayı başardı. Batıya değil güney istikametine yani Kaşgar'a doğru yönelen Davaatsi, Uçturfan'a geldiğinde 16 Temmuz'da yakalandı¹³. Yanında sadece yüze yakın askeri vardı. Uçturfan Valisi (veya Hakimi) Hoces (霍集斯)¹⁴ onu Mançu ordusuna teslim etti. General Bandi tarafından Pekin'e gönderilen Davaatsi idam edilmedi. İmparator Qian-long ona pek iyi davrandı. Zira Qian-long, Amarsana'ya güvenmiyordu. İlerde ihtimal dahilinde çıkabilecek Cungar isyanına karşı kullanmayı düşünmüştü. Stratejik ehemmiyete hâiz olan Tanrı Dağlarının kuzey yolu artık Mançuların eline geçti¹⁵.

Amarsana çok geçmeden gerçekleri fark etti. Pekin'e İmparatorun ayağına kadar gitmesi ona bir fayda getirmemişti. Mançuların verdikleri sözü tutarak onu Cungar Hanlığı'nın başına getirmeleri bir yana, Cungarya'dan geri çekilmeye ni-

¹¹ Bir veya bir kaç vilayetin her şeyinden sorumlu en üst düzey askeri yetkilisi. Zheng Tian-ting (郑天挺), v.d., *Zhong-guo Li-shi Da Ci-dian* (中国历史大辞典), I-II, Shang-hai Ci-shu Chubanshe, Shnag-hai 2000, s. 2271.

¹² Guo Ping-liang (郭平梁), Wang Zhi-lai (王治来), *Xin-jiang Jain-shi* (新疆简史), c. I, Xin-jiang Ren-min Chuban-she, Urumçi 1997³, s. 253; Zlatkin, *a.g.e.*, s. 416; Hong Di-chen (洪涤尘), *Xin-jiang Shi-di Da-gang* (新疆史地大纲), Zheng-zhong Shu-ju, Shang-hai 1945, s. 143; Zeng, *a.g.e.*, s. 251.

¹³ Zlatkin'e göre Davaatsi 8 Temmuz'da yakalanarak Amarsana'ya verilmiştir. Amarsana da Davaatsi'yi Mançulara teslim etmiştir. *a.g.e.*, s. 418.

¹⁴ *Tezkire-i Azizan* adlı eserde ise 'Hacesi Beg' olarak adı geçmektedir. Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁵ Fan Wen-lan (范文澜), v.d., *Zhong-guo Tong-shi* (中国通史), c. X, Ren-min Chuban-she, Beijing, 2006¹⁰, s. 36; Âtîf, *a.g.e.*, s. 146; Kalan, *a.g.e.*, s. 103; Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 203-204, 220.

yetleri de hiç yoktu. O artık Mançular için vazifesini tamamlamıştı. Amarsana'yı İmparatorun Re-he'daki yazlık sarayına çağırarak tutuklamayı planladılar. Karşı gelmesi durumunda öldürülmesi kararlaştırıldı. Amarsana ise Ulungur Nehri'nden Tarbagatay'a kaçmayı başardı¹⁶.

Yaşadıklarından sonra Amarsana Mançulara karşı isyan bayrağını açtı. Cungar ahalisinden pek çok kişi isyana katıldı. Hemen İli merkezli garnizona saldırdılar. Ban-di ve E Rong-an (鄂容安) komutalarındaki beş yüze yakın Mançu askerinin hepsi öldürüldü. Tanrı Dağlarının kuzey yolu artık Amarsana'nın eline geçti. Amarsana ise kendini Oyrat Hanı ilan etti; fakat ihya çabalarına rağmen Hanlığın ömrü kısa olacaktı. Şubat 1756 yılında Mançu ordusu İli'ye saldırdı. Amarsana karşı gelemeyip Kazaklara sığındı. Cungarya'da Mançulara karşı isyanlar durmak nedir bilmedi. General Zhao-hui (兆惠) bin beş yüz kişilik ordusuyla beraber Barköl'e geri çekilmek zorunda kaldı. Amarsana birkaç sefer Mançulara karşı saldırı düzenlese de, caydırıcı bir sonuç alamadı. Taht kavgaları Cungarlar arasında tekrar baş göstermişti. Fırsatı kaçırmak istemeyen Mançular, 1757 yılında Cungarları mağlup etmeyi başarabildiler¹⁷.

Zhao-hui ve Fu-de (富德) komutalarındaki Mançu askerleri bütün çabalarına rağmen Amarsana'yı yakalayamadılar. Haziran ayında tekrar Kazaklara kaçan Amarsana, Rus hudutlarına kadar gelmeyi başardı. 15 Eylül 1757 tarihinde çiçek hastalığına yakalandı ve altı gün sonra Tobolsk'de öldü. Öldüğünde otuz beş yaşında idi. İmparator Qian-long bütün Oyratların kılıçtan geçirilmesini emretti. 1758 yılında Zhao-hui ve Fu-de birkaç yoldan ilerleyerek Cungarları acımasızca öldürdüler. Neredeyse bir asır boyunca aralıksız devam eden çatışmalar sonucu Mançular galip geldiler. Urumçi ve Targabatay'ın müdafası için de Mançu ve Çinli askerler konuşlandırıldı¹⁸.

Mançular bu harekâtları sırasında adeta soykırımı aratmayacak bir biçimde Cungarları katlettiler. Esir düşen yetişkin erkeklerin hepsi öldürüldü. Altı yüz bini aşkın nüfusun 3/10'ü hiç acımadan kılıçtan geçirilirken, 2/10'si ise bozkırın derinliklerine, Kazaklara ve Ruslara kaçarak canlarını kurtarabildiler. Çiçek hastalığı gibi bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin sayısı ise 4/10'ü buldu. Vahşice yapılan katliamlardan sonra Cungarya'da en fazla 1/10'i kadar nüfus kaldığı söylen-

¹⁶ Ablat - Kamil, a.g.m., s. 693.

¹⁷ Zeng, a.g.e., s. 251-252; Fan, v.d., a.g.e., c. X, s. 37; Hong, a.g.e., s. 143.

¹⁸ Boulger, a.g.e., s. 48; Fan, v.d., a.g.e., c. X, s. 38; Ch'en Ching-lung, *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi*, Doktora Çalışması, T'aipei 1967, s. 105; Hong, a.g.e., s. 144; Zlatkin, a.g.e., s. 432-433.

di¹⁹. Molla Musa Sayrami, Mançuların Cungarya’da bir milyondan fazla insanı katlettiğinden bahseder ki, Kuropatkin ve Âtîf’in verdiği bilgiler de Sayrami’yi doğrulamaktadır²⁰.

1755 ile 1758 yılları arasında Mançulara karşı Cungar isyanlarının ardı arkası kesilmedi. Mançular nihayetinde Cungarlar karşısında galip geldiler. O sıralar Tanrı Dağlarının güneyini yani Doğu Türkistan’ın diğer önemli şehirlerini zapt etmek isteyen Mançular, ilk evvel Cungarların sürgüne gönderdikleri Han Hoca ile Burhaneddin Hoca’yı İli’ye getirdiler ve fırsatı ganimet bilerek hemen harekete geçtiler. Zira onlar Ak Dağlıların dinî lideri Hoca Ahmed’in oğulları idiler. Mançular onları sembolik bir dinî lider olarak kullanmayı düşünmüşlerdi²¹.

1755 yılında Mançular, Kara Dağlıların bağımsız hâkimiyetini ortadan kaldırmak için, Burhaneddin Hoca’yı yedi bin kişiden oluşan ve büyük bir çoğunluğu Müslüman olan askeri birlik ile beraber Doğu Türkistan’ın güneyine gönderdi. Han Hoca ise İli’de rehine olarak tutuldu. Ona Küçük Hoca, ağabeyi Burhaneddin Hoca’ya ise Büyük Hoca denirdi. Aksu’dan sonra Kuçar’ın ele geçirilmesi de kolay oldu. Burhaneddin Hoca’nın karşısında şimdi Kaşgar vardı. Mançuların esas maksadı ise, tıpkı Cungarlara uyguladıkları gibi Kara Dağlılar ile Ak Dağlıları birbirine kırdırmaktı²².

Cungarlara karşı istiklalini ilan eden Yusuf Hoca, Kaşgar’da Burhaneddin Hoca’ya karşı savaşa hazırlandı, esasında Mançulara karşı savaşacaktı; fakat kısa süre sonra 1756 yılında Yusuf Hoca öldü²³. Yerine geçen Abdullah Hoca hazırlıklara devam etti. Kaşgar, Yeni-hisar, Yarkent, Hotan vs. şehirlerden asker toplayarak Uçturfan’a doğru yola çıktı. Savaşı kaybeden Abdullah Hoca, Uçturfan’dan Kaşgar’a geri çekildi. Bu esnada Abdullah Hoca’nın askerleri arasında fitne çıkarmak, Kırgızları Burhaneddin Hoca’ya karşı savaşmamaları konusunda ikna etmek hususlarında Abdul Mecid çok önemli bir rol oynadı. Kırgızların yardımına erişen Burhaneddin Hoca, Kaşgar’ı ele geçirmeyi de başardı. Abdullah Hoca adamları ile beraber Yarkent’e doğru yola çıktı. Ak Dağlılar ile Kara Dağlılar

¹⁹ Zeng, *a.g.e.*, s. 252; Ablat, Kamil, *a.g.m.*, s. 693; Wei-yuan (魏源), *Sheng Wu Ji* (圣武记), Zhong-hua Shu-ju, Bei-jing 1984, s. 156.

²⁰ Molla Musa Sayrami, *Tarihi Hamidi*, haz. Enver Baytur, Pekin Milletler Neşriyatı, Pekin 1986, s. 140; Wusiman, *a.g.t.*, s. 113; Âtîf, *a.g.e.*, s. 154.

²¹ Sayrami, *a.g.e.*, s. 137; Zeng, *a.g.e.*, s. 253.

²² Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 223-226; Wusiman, *a.g.t.*, s. 110; Ji, *a.g.e.*, s. 26.

²³ Yusuf Hoca ve onun Kaşgar Hâkimiyeti hakkında detaylı bilgi için bkz. Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 136-158, 172-173, 177-181, 191-197.

arasında uzun süredir bitmek bilmeyen husumet ve kavgalara, Kaşgar bir daha sahne oldu.

Burhaneddin Hoca ezeli rakibi olan Danial Hoca'nın büyük oğlu Cihan Hoca'ya karşı savaşmak için 1757 yılında Yarkent'e doğru hareket etti. Cihan Hoca ahlakı ve kişiliği ile ahalinin hürmetine sezaver olmuştu. Burhaneddin Hoca askerler ile beraber Yarkent'e kadar geldi. Cihan Hoca'ya hemen elçi göndererek mukavemet göstermeden teslim olmalarını istedi. Masum insanların kanlarının dökülmesini reva görmeyen Cihan Hoca, Mançulara itaat etmek de istemiyordu, teklifi katiyetle reddetti. Burhaneddin Hoca ve onun hamisi olan Mançulara karşı gazadan başka münasebet tanımadığı cevabını verdi. Cihan Hoca'ya karşı fevkalade itaatkâr olan ahali, sonuna kadar onun yanında olacaklarını ifade etti. Artık savaş kaçınılmaz bir hal aldı ve hazırlıklara başlandı²⁴.

Burhaneddin Hoca Yarkent'e gelerek şehri kuşattı. Kuşatanlar arasında İli, Aksu, Kuçar, Uçturfan²⁵, Kaşgar, Dolan, Turfan ve Yeni-hisar'dan askerler hatta Kubat Kırgız Beg komutasında çok sayıda Kırgız askeri de vardı. Çatışmaların ardı arkası kesilmedi. Oldukça fazla can kaybı yaşandı. Cihan Hoca ve Yarkent ahali sabır ve sebatla karşı koydular. Vaziyet Burhaneddin Hoca'nın şehri ele geçirmesine imkân tanımadı. Ne var ki, hıyanet bir daha tekerrür etti. Niyaz İşikağa Beg ve Huşur Kuzu'ların başaramadıklarını Gazi Beg²⁶ başardı ve mazide de yaptığı gibi Hakimlik makamının yerinde kalması şartıyla, şehrin kapılarını Burhaneddin Hoca'ya açtı. Burhaneddin Hoca'nın şehri ele geçirmesi zor olmadı. Kaçmayı tercih eden Cihan Hoca, Burhaneddin Hoca'nın askerleri tarafından yakalandı ve ailesi ile beraber Yarkent'te ölüme mahkûm edildi. Cihan Hoca'nın biricik oğlu Nazar Hoca ise Hindistan'a kaçmayı başardı. Burhaneddin Hoca Yarkent'in ardından Hotan'ı ele geçirdi. Birkaç aya varmayan zaman zarfında Kaşgar ve civar bölgeleri de tamamen zapt etmeyi başardı. Böylece Mançuların planları peyderpey hayata geçmiş oldu. Zira Burhaneddin Hoca, Mançular için kukladan başka bir şey değildi²⁷.

Burhaneddin Hoca'nın kardeşi Han Hoca o sıralar İli'de, Amarsana ile beraber Mançulara karşı isyan bayrağını açmıştı. Sonuç alamayınca İli'den Yarkent'e kaçmayı başardı. Ağabeyi Burhaneddin Hoca'yı Cungarya'nın umumi

²⁴ Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 234-250; Âtîf, *a.g.e.*, s. 149.

²⁵ *Tezkire-i Azizan* adlı eserde ise 'Uç' olarak adı geçmektedir. Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 265.

²⁶ *Tezkire-i Azizan* adlı eserde 'Gazi Hafız' olarak verilmiştir. Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 311.

²⁷ Kâşgarî, *a.g.e.*, s. 253, 264-267, 271-281, 294-295, 313-319; Hayit, *a.g.e.*, s. 19-20.

vaziyetinden haberdar etti. Mançulara boyun eğdikleri takdirde, ağabey kardeşten birini rehin alarak, kuş misali kafese mahkum edeceklerini söyledi. Mançuların şu an Cungarya'dan Yarkent'e kadar gelebilmelerinin adeta imkânsız olduğunu da ilave etti. Zira yollar oldukça tehlikeli idi. Burhaneddin Hoca her ne kadar istemese de, nihayetinde kabul etti.

Mançular istediklerini elde ettikten sonra, Kaşgar'ı Burhaneddin Hoca'ya vermekten imtina ederek verdikleri sözü yerine getirmediler. Burhaneddin Hoca ve Han Hoca 1758 yılında bağımsızlığını ilan ettiler ve Mançulara karşı savaşma kararı aldılar. Kuçar, Bay ve Aksu'nun Hakim Begi Mirza Hudi (米儿咱·鄂对) ise kendi halkına ihanet ederek İli'ye kaçtı ve Mançuları durumdan haberdar etti. Cungarya'yı ilhak eden Mançular pek cesaretlenmişlerdi. Burhaneddin Hoca ve Han Hoca kardeşlere karşı savaşma kararı aldılar²⁸.

Zhao-hui ilk evvel Amindav (阿敏道/阿敏圖) ve Mirza Hudi komutalarında iki bin askeri önemli geçitlerden biri olan Kuçar'a öncü birlik olarak gönderdi. Bunlar şehre saldırdı iseler de başarılı olamadılar. Amindav başta olmak üzere çoğu kişi, Abdul ve askerleri tarafından öldürüldü. Mirza Hudi İli'ye kaçabildi. Cungarların izledikleri politikayı uygulamayı düşünen Mançular için, Amindav'ın ölümü kaçınılmaz bir fırsat oldu ve doğrudan askeri güç kullanarak istilâ etmeye karar verdiler. Kumul'dan gelen Ya-er ha-shan (雅尔哈善) komutasındaki on bin kişilik Mançu ordusu Turfan'dan yola çıkarak Mayıs 1758 yılında Kuçar'a geldi ve şehri kuşattı. Han Hoca ve askerleri Mançulara karşı müstesna bir mukavemet gösterdi. Üç ay boyunca muhasara altında kaldılar; fakat askeri mühimmat ve erzaklar neredeyse tamamen tükendiğinden Kuçar'ı terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Mançular da çok ağır zayıat verdiler. İmparator, Ya-er ha-shan başta olmak üzere Shun De-ne (顺德訥) ve Ma De-sheng (马德勝) ve saire komutanların başarısızlıklarından dolayı idam edilmelerini emretti. Ya-er ha-shan'ın yerine ise Zhao-hui getirildi. Mançular Kuçar'da çok sayıda kişiyi teslim olmalarına rağmen katlettiler²⁹.

Kuçar'ın ardından Mançular Şehriyar, Aksu ve Uçturfan'ı ele geçirdiler. Aksu'yu askeri üs haline getirdiler. Han Hoca Yarkent'te, Burhaneddin Hoca ise Kaşgar'da idi. Akabinde Mançular harekete geçtiler. Zhao-hui komutasındaki

²⁸ Ji, *a.g.e.*, s. 26-27; A. Rıza Bekin, "Yakup Beg'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi *Doğu Dilleri Dergisi*, XI/4 (1981), s. 17; Hong, *a.g.e.*, s. 144-145; Zeng, *a.g.e.*, s. 252.

²⁹ Âtîf, *a.g.e.*, s. 158; Bekin, *a.g.m.*, s. 18; Ji, *a.g.e.*, s. 27-28; Zeng, *a.g.e.*, s. 253-254.

dört bin kişilik Mançu ordusu 6 Ekim 1758'de Yarkent'e geldi. Karasu Nehri kıyısında konuşlandılar. Han Hoca'nın on binden fazla askeri vardı. Şehrin ise toplam on iki kapısı vardı. Üç ayı aşkın zaman zarfında Mançular adeta perişan oldular. Mutlak üstünlüğe sahip Han Hoca karşısında aciz duruma düşen Mançular, neredeyse yok olmaktan son anda kurtularak Aksu'ya kaçmayı başardılar. Zira o günlerde Kırgızlar Kaşgar'da isyan bayrağını çekmişlerdi. Han Hoca ise askerlerin bir kısmını Kırgızlara karşı savaşmak için Kaşgar'a göndermişti.

Ocak 1759 tarihinde General Fu-de komutasındaki Mançuların kuzey yolu ordusu Aksu'ya gelerek orada konuşlandı. Barköl ve Cungarya'dan da takviye birlikler gönderildi. Böylelikle Mançu askerlerinin sayısı toplam otuz bini buldu. Bütün askeri hazırlıkları tamamladıktan sonra Haziran ayında Zhao-hui ve Fu-de on beş biner asker ile beraber ayrı ayrı iki güzergâhtan Kaşgar ve Yarkent'e doğru yola çıktılar. Zhao-hui'un ordusu Uçturfan'dan Kaşgar'a gelirken, Fu-de'nin ordusu ise Taklamakan Çölünden geçerek Hotan'a, oradan da Yarkent'e girdi³⁰.

Han Hoca ile Burhaneddin Hoca kardeşler, Yarkent ve Kaşgar'ı kaderine terk ettiler. Sarıkol'dan geçerek Bedahşan'a geldiklerinde yerli ahali tarafından çok sıcak karşılandılar. Beraberlerinde gelen on iki bin aileden dokuz bin aile Hokand'a göç etti. Han Hoca ağır yaralandığından hayatını kaybetti. Ağabeyi Burhaneddin Hoca ise Sultan Şah tarafından tutuklandı. Ağır baskılar karşısında çaresiz kalan Sultan Şah, Han Hoca'nın koparılan kellesini General Zhao-hui'e teslim etti ve akabinde Pekin'e imparatorluk sarayına gönderildi. Mançular, Han Hoca'nın başını bir galibiyet nişanesi olarak demir kafesin içinde teşhir ettiler.

Bu hadiseden üç yıl sonra Mançular, Burhaneddin Hoca'nın da kafasını ele geçirdiler. Sultan Şah'ın yaptıkları cevapsız kalmadı. Afganistan Emiri'nin Bedahşan'a girmesiyle müstahakını buldu ve 1765 yılında öldürüldü. Hokand ve Taşkent'e kadar gelerek kendi gücünü hissettirmeye çalışan Mançulara karşı, Afganistan Emiri'ne bir umut olarak bakılsa da, o sadece Bedahşan'ı ele geçirmekle iktifa etti. Ahali Kaşgar'ın dağlık bölgelerinde Mançulara karşı koymaya devam etti. Ne var ki, 1759 yılının sonuna geldiğinde oldukça fazla Mançu askeri tarafından bu direniş bastırıldı. On iki bini aşkın kişi esir alınarak idama mahkûm edildi. İki-üç yıl zaman zarfında zuhur eden savaşlarda beş yüz bine yakın insan Mançular tarafından kılıçtan geçirildi³¹. Böylece Mançular Doğu Türkistan'ın

³⁰ Fan, v.d., *a.g.e.*, c. X, s. 39; Ji, *a.g.e.*, s. 25, 28-29; Hong, *a.g.e.*, s. 146; Zeng, *a.g.e.*, s. 254-256.

³¹ Ablat - Kamil, a.g.m., s. 696; *Qing Shi-lu Xin-jiang Zi-liao Ji-lu* (<清史录> 新疆资料辑录), c. IV, haz. Zhou xuan (周轩), Xiu Zhong-yi (修仲一), Gao Jian (高健), Xin-jiang Da-xue Chuban-

büyük kısmını hâkimiyet altına almış oldu.

Netice olarak Cungarya'yı ele geçirmeyi başaran Mançular, Cungarların uyguladıkları politikayı takip ederek Tanrı Dağlarının güneyine doğru hareket ettiler. Ak Dağlılar ile Kara Dağlılar arasında vuku bulan muarazalardan çok iyi istifade ederek, 1759 yılında fiili olarak Doğu Türkistan'ın ilk istilâsını gerçekleştirdiler. Yeni bir tarih sayfası açılan Doğu Türkistan; tarihinin karışık ve karanlık devirlerinden birine gebe idi. Tesirleri günümüze kadar dahi devam edecek olan birçok tarihî hadiselerin kökleri hep bu devirde gizliydi. Durmak bilmeyen iç çekişmeler, Mançuların hiç acımadan uyguladıkları tedhiş ve sindirme politikaları sonucu ahali sefil, fakir, zelil ve hakir hayata mahkum bırakıldı. Ne var ki bağımsızlığına ve hürriyetine teşne halk, bir asır boyunca Mançulara karşı mücadelelerine yılmadan devam etti.

---

she, Urumçi 2009, s. 356; Sayrami, *a.g.e.*, s. 140; Fan, v.d., *a.g.e.*, c. X, s. 39; Boulger, *a.g.e.*, s. 49-51; Âtîf, *a.g.e.*, s. 164.

Kaynakça

Âtıf, Mehmed, *Kaşgar Tarihi (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesî)*, haz. İsmail, Vehbi, Cahit, Eysi Yayınları, Kırkkale 1999.

Bekin, A. Rıza, “Yakup Beg’den Önce Doğu Türkistan’daki Ayaklanmalar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi *Doğu Dilleri Dergisi*, XI/4 (1981), s. 17-37.

Boulger, D. C., *The Life of Yakoob Beg (Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar)*, Wm. H. Allen & Co., London 1878.

Ch’en Ching-lung, *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Bey’e Kadar Doğu Türkistan Tarihi*, Doktora Çalışması, T’ai-pei 1967.

Fan Wen-lan (范文澜), v.d., *Zhong-guo Tong-shi (中国通史)*, c. X, Ren-min Chuban-she, Bei-jing 2006¹⁰.

Guo Ping-liang (郭平梁), Wang Zhi-lai (王治来), *Xin-jiang Jain-shi (新疆简史)*, c. I, Xin-jiang Ren-min Chuban-she, Urumçi 1997³.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

Hong Di-chen (洪涤尘), *Xin-jiang Shi-di Da-gang (新疆史地大纲)*, Zheng-zhong Shu-ju, Shang-hai 1945.

İsiev, D. A., *Yedi Şehir Uygur Devleti*, İzdatelstvo Nauka, Almatı 1990.

Ji Xian-lin (季羨林), *Weiwuer Shi-lüe (维吾尔史略)*, Dong-fang Shu-she, Jinan 1952.

Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Kâşgarî, Muhammed Sadık, *Tezkire-i Azizan*, haz. Necat Muhlis, Şemsettin Emet, Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988.

Khodjaev, Ablat - Kamil Khodjaev, “Chi’ng Çini’nin Zungarya ve Doğu Türkistan’ı İşgali”, çev. Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi*, c. XVIII, Ankara 2002, s. 678-701.

Qing Shi-lu Xin-jiang Zi-liao Ji-lu (<清史录> 新疆资料辑录), c. IV, haz. Zhou xuan (周轩), Xiu Zhong-yi (修仲一), Gao Jian (高健), Xin-jiang Da-xue

Chuban-she, Urumçi 2009.

Sayrami, Molla Musa, *Tarihi Hamidi*, haz. Enver Baytur, Pekin Milletler Neşriyatı, Pekin 1986.

Wei-yuan (魏源), *Sheng Wu Ji* (圣武记), Zhong-hua Shu-ju, Bei-jing 1984.

Wusiman, Paizula, *A. N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Zeng Wen-wu (曾问吾), *Zhong-guo Jing-ying Xiyu-shi* (中国经营西域史), Shang-hai Shang-wu Yinshu-guan, Shang-hai 1936.

Zheng Tian-ting (郑天挺), v.d., *Zhong-guo Li-shi Da Ci-dian* (中国历史大辞典), I-II, Shang-hai Ci-shu Chuban-she, Shnag-hai 2000.

Zlatkin, İ. Y., *Cungar Hanlığı Tarihi*, çev. Ma Man-li (马曼丽), Shang-wu Yinshu-guan, Bei-jing 1980.